

УДК 069.532

Копилова Світлана Володимирівна
кандидатка філософських наук,
завідувачка відділу
науково-експозиційної роботи,
Національний заповідник "Хортиця"
(Запоріжжя, Україна)
svetlanakopylova1994@gmail.com

Svitlana V. Kopylova
Candidate of Philosophy (PhD),
head of the Department of Scientific Exhibiting,
National Preserve 'Khortytsia',
(Zaporizhzhia, Ukraine)

**ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ
В КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ: З ДОСВІДУ СТВОРЕННЯ ВИСТАВКИ "КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР"**

**SPECIFICITIES OF THE PRESENTATION OF A MUSEUM COLLECTION IN A CONCEPTUAL EXHIBITION:
FROM THE EXPERIENCE OF THE MAKING OF THE 'COSSACK CAMP' EXHIBITION**

Анотація

Стаття присвячена проблемам створення музейної експозиції та особливостям презентації колекції в ній. Огляд останніх публікацій засвідчує, що в українському музеєзнавстві існує певна прогалина у площині дослідження та фіксації експозицій як окремого музейного продукту, а також розгляду наукових засад їх створення за образними методами. У статті подається коротка характеристика концептуального методу та аналізується експозиція "Козацький табір" із погляду її створення за допомогою цього методу на рівні розділів, підрозділів та окремих комплексів, а також презентації в такому контексті музейної колекції. Принципом організації виставки є її об'ємна подача. Експозиція належить до типу реалістичних. За способом презентації експонатів вона є експозицією з нерегулярною (асиметричною) ритмічною подачею.

Ключові слова: музейна експозиція, експозиційний образ, метод, колекція, презентація.

Summary

This article is dedicated to the problems of making the museum exhibition and the specificities of the presentation of the collection in it. An overview of the recent publications proves that there is a certain gap in the Ukrainian museum studies in the spheres of research and fixation of exhibitions as a separate museum product, as well as consideration of the scientific principles of metaphorical methods of their making. The article provides a brief description of the conceptual method and analyzes the "Cossack camp" exhibition in terms of creating it with this method at the levels of divisions, subdivisions and individual complexes, as well as presentation of the museum collection in this context. The principle of organization of the exhibition is its volumetric presentation. The exhibition belongs to the type of realistic ones. By the way of presenting of the exhibits, it belongs to the exhibitions with irregular (asymmetric) rhythmic representation.

Key words: museum exhibition, exhibition image, method, collection, presentation.

Творення музейних експозицій в Україні нині потребує неабияких зусиль. Відсутність повноцінного фінансування виставкових проєктів, нестача кваліфікованих фахівців та й просто небажання музейної спільноти відійти від сформованих стереотипів стали підґрунтям для превалювання в українському музейному просторі нудних та безликих експозицій. Поодинокі винятки не впливають на загальну картину. Одним зі способів виходу з такої ситуації, на наш погляд, є освоєння та застосування нових креативних методів побудови експозиційного середовища як майданчика для презентації музейних колекцій.

На жаль, у сучасній музеєзнавчій літературі існує певний дефіцит студій із означеної тематики. Відомі ґрунтовні роботи з історії музеїв України, статті та посібники із загальної музеєзнавчої проблематики¹, описи окремих виставок².

1 Маньковська Р. В. Музеї України в суспільно-історичних викликах XX – початку XX століть. – Львів: Простір-М, 2016. – 408 с.; Салата О. О. Основи музеєзнавства: навчально-методичний посібник. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. – 164 с.; Сошнікова О. М. Предметно-експозиційний простір як провідна форма музейної комунікації // VI Луцьовські читання. Сучасна музейна експозиція: вимоги часу та нові можливості (до 60-річчя заснування Пархомівського художнього музею ім. А. Ф. Луцьова). Матеріали науково-практичного семінару (27 березня 2015 р.). – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. – С. 60–69; Яковець І. О. Музейна експозиція: основні поняття та методи побудови // Вісник ХДАДМ. – 2011. – № 1. – С. 147–150.

2 Орел Л. М. До питання створення наукової експозиції "Харківщина: сучасні здобутки і перспективи" // П'ятнадцяті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 155-й річниці з дня народження академіка АН України М. Ф. Сумцова (Харків, 17 квітня 2009 р.). – Харків: Оригінал, 2009. – С. 71–73; Стрельник М. О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу "Східні слов'яни та Київська Русь") // Український музей: збірник наукових праць / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний заповідник "Софія Київська", Товариство археології та антропології. – Київ: Стило, 2003. – С. 28–36; Тараніна Б. Особливості виставки до тижня пам'яті кримсько-татарського народу: розміщення

З'являються публікації, присвячені проблемам дизайну експозицій та архітектури³.

Слід також виокремити праці, в яких експозиція розглядається з погляду т. зв. художніх⁴ (далі – образних) методів. Але більшість із цих напрацювань, на жаль, перебувають у суто теоретичній площині⁵. Приклади аналізу певних образних експозицій поодинокі⁶. Вони присвячені українським музеям, створеним ще в 1980-х рр., в багатьох із яких експозиції не збереглися. Отже, існує певна прогалина в царині дослідження експозиції як окремого музейного продукту, аналізу наукових засад її створення в контексті образних методів.

Стаття має на меті розкрити принципи побудови експозиції та особливості презентації музейних колекцій із погляду концептуального методу на прикладі експозиційного проекту “Козацький табір”.

Цю виставку створили в 2015 р. на базі історико-культурного комплексу “Запорозька Січ” Національного заповідника “Хортиця”. Перед її авторами стояло завдання показати особливості військового мистецтва запорозьких козаків, зокрема табору як найефективнішого бойового порядку запорозького війська; а також продемонструвати колекцію оригінальної холодної і вогнепальної зброї та обладунків XVII–XVIII ст. із зібрання Музею історії запорозького козацтва, Львівського історичного музею та приватних колекцій В. Нефедова, Л. Петрашина, О. Фельдмана, С. Філіпішина.

Для створення виставки “Козацький табір” використано метод, найближчий до музейно-образного та художньо-міфологічного підходів, що передбачають формування експозиційно-художнього образу, своєрідного твору музейного мистецтва, в якому відбувається трансформація предметних результатів людської діяльності в духовні цінності та ідеали, а “обстановка” перетворюється в художній портрет її власника⁷. Робоча назва цього методу – концептуальний. Він передбачає побудову експозиційного простору, в якому система ідей, тематика, науковий зміст та способи їх презентації втілені метафорично, тобто за допомогою образу. Формою фізичного (предметного) втілення образу, його візуалізації є інсталяція – цілісне, художньо сконструйоване предметно-просторове середовище, яке асоціативно передає ідейний задум експозиції.

Структурними елементами інсталяції-образу є музейні предмети (експонати), їх композиції (комплекси, натюрморти) та предмети декоративного оформлення (експозиційна бутафорія). Експонати (комплекси, натюрморти й експозиційна бутафорія), залежно від функції, призначення та змістовного навантаження, поділяються на категорії: концепт, символ, маркер, акцент, середовищний об'єкт.

Концепт виконує роль транслятора лейтмотиву експозиції або її розділу. Це не обов'язково головний (кращий, цінніший) експонат (комплекс, натюрморт, експозиційна бутафорія). Концепт є втіленням сконцентрованого змісту інсталяції, її своєрідний логотип. Концепт – це образ, що водночас може бути загальним (для всієї експозиції) або локальним (для розділу).

Близькою до категорії “концепт” є категорія “символ”, оскільки обидві можуть використовуватися як елемент формування асоціативно-образного ладу. Різниця між цими категоріями полягає у першочерговості ідеї, з якою вони асоціюються, а також у тому, що символів у розділі може бути кілька, але концепт лише один.

Маркер підкреслює (виділяє), ідейно підсилює головну експозиційну тему або підтему.

Акцент створює в комплексі (натюрморті) візуальну домінанту.

Середовищні експонати (комплекси, натюрморти, експозиційна бутафорія), підтримуючи основну тему, задану концептом, відповідають за загальну атмосферу розділу, його предметне наповнення.

Наявність у експозиційному просторі всіх перелічених категорій не є обов'язковою, оскільки він залежить від концептуального задуму та об'ємів колекції.

експонатів, структура тематичної екскурсії, презентування виставки // Меморіальні музеї сьогодні: специфіка експозиційної, фондової та освітньої роботи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 16–17 листопада 2015 р.). – Львів: Растр 7, 2015. – С. 87–93.

3 Білоус Ю. Історичні аспекти виникнення та формування архітектури мистецьких центрів // Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті: збірник наукових праць // Харківська державна академія дизайну і мистецтв. – Харків: ХДАДМ, 1997. – С. 97–102; Смирний Д. Дизайн музейної експозиції // Мистецтвознавство України: Збірник наукових праць. – Вип. 10. – Київ: ІПСМ АМУ; КЖД “Софія”, 2009. – С. 186–193.

4 Поляков Т. П. Методы и технологии создания музейных экспозиций в Советской России (1918–1991) / [Электронный ресурс]: Артгид. – Режим доступа: <http://artguide.com/posts/1389?page=4> (дата обращения: 18.12.2018). – Название с экрана.

5 Барановська Н. Експозиційна робота у діяльності музею // Historical and cultural studies. – 2015. – Vol. 2, Num. 1. – С. 13–17 / [Електронний ресурс]: Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2015_2_1_6 (дата звернення: 18.09.2012). – Назва з екрана; Сошніков А. О. Моделювання експозиційного образу // Науковий вісник. Серія “Філософія”. – 2016. – Вип. 47 (Ч. II). – С. 3–8; Тітінюк Ю. О. Методика художнього формування сучасної музейної експозиції // Сімнадцять Сумцовських читання: матеріали наукової конференції “Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму” (Харків, 18 квітня 2011 р.). – Харків: Майдан, 2011. – С. 19–29.

6 Гайдамака А. В. Новая экспозиция музея Н. А. Островского в Шепетовке: проект и его воплощение // Музейное дело в СССР: Актуальные проблемы архитектурно-художественного проектирования экспозиции исторических и краеведческих музеев. Сборник научных трудов. – Москва: [Б. и.], 1983. – С. 51–54; Корнійчук М. Науковість і художньо-образна модель експозиції / [Електронний ресурс]: Всеукраїнська асоціація музеїв. – Режим доступу: http://vuam.org.ua/uk/704:%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D1%96_%D1%85%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8C%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%97 (дата звернення: 18.12.2018). – Назва з екрана; Тарханов А. Профессия – музейный художник // Советский музей. – 1986. – № 3 (89). – С. 39–42.

7 Поляков Т. П. Мифология музейного проектирования или Как делать музей? – 2. – Москва: РИК МК РФ, 2003. – 456 с. / [Электронный ресурс]: StudMed.ru. – Режим доступа: http://www.studmed.ru/polyakov-tp-mifologiya-muzejnogo-proektirovaniya-ili-kak-delat-muzey-2_cabfc0327c4.html (дата обращения: 18.12.2018). – Название с экрана

На відміну від художньо-міфологічного методу, який передбачає сюжет як сукупність подій, в концептуальній експозиції сюжет може бути присутній як тема, а саме – сцена, предмет зображення, що відповідає потрактуванню експозиції як витвору мистецтва. По суті – це зафіксована у просторі мить існування музейних предметів згідно із заданими обставинами.

Оскільки метою створення експозиції є презентація військового мистецтва запорозьких козаків, її зміст формується довкола образу битви – концепту всієї виставки, що втілює кульмінацію протистояння “свої – чужі”. Автори не прагнули відтворити певний історичний бій. Ця битва – умовна, безвідносна щодо часу. Вороги – військові формування, з якими воювали запорозькі козаки: поляки (крилаті гусари), татари (лучники), турки (сипахи, яничари), московити (стрільці). Експозиційний образ визначає сюжет, у основі якого – бій козаків із супротивником. Концепт передбачає поділ експозиційного простору (поля битви) на козацьку та ворожу частини. Відповідно структура виставки складається із двох розділів: “Запорожці” й “Супротивник”, які, своєю чергою, поділяються на підрозділи. Специфіка експонування виставки полягає в тому, що членування тематичних підрозділів відбувається без чітких меж, шляхом “перетікання” однієї теми в іншу та створення зон із нейтральними або типовими для обох розділів експонатами.

Розділ I. “Запорожці”, підрозділ “Вагенбург”. Ведення бойових дій у степу проти ворога, що мав переваги в кількості, озброєнні та військовій майстерності, змушувало козаків шукати надійні засоби опору. Найефективнішим було використання піхоти під захистом табору з возів та шанців, мушкетного та артилерійського вогню. Табір споруджували з обозних возів, обладнаних із обох кінців пристосуваннями для запрягання коней⁸. У експозиції розміщена конструкція, яка уособлює табір, утворений під час несподіваного нападу супротивника. Ця композиція-натюрморт є загальним маркером усієї експозиційної теми, оскільки візуалізує ланцюжок асоціацій-образів “табір–фортеця–дім–захист” та підкреслює ідею ефективної бойової тактики запорожців. Композиція побудована із трьох возів, колеса яких з’єднані ланцюгами. Вози утворюють тільки один кут каре, тому виникає враження, що табір продовжується у перспективі. Оскільки конструкція є тільки уособленням табору, було вирішено обмежитися одним рядом возів. Сюжет виставки не передбачає відтворення довготривалої оборони табору, тому колеса возів не закопані, земля на вози не насипана, навколо них не споруджено земляних укріплень (шанців).

Вози, виконуючи роль перепони, одночасно формують рекреаційну зону: відвідувач опиняється в “таборі” разом із запорожцями та стає одним із героїв дійства, занурюючись у атмосферу козацького бою. Крім того, на протилежній від табору стіні (за спинами експозиційних “ворогів”) розташоване дзеркало, яке не лише розширює простір, показує предмети з різних ракурсів, помножує їх кількість, а й демонструє відвідувачеві, який відчуває себе учасником подій, його відображення в козацькому таборі. Цьому сприяє ще один експозиційний прийом: на стіні з боку рекреаційної зони розміщена збільшена в кілька разів репродукція картини запорізького художника М. Добрянського “Битва під Пилявцями”, яка відтворює епізод перемоги війська Б. Хмельницького над польською армією в 1648 р. Козаки на передньому плані зображені зі спини, тому глядачі, дивлячись на експозицію, ніби стоять спина до спини з козаками. На полотні відтворені зброя та обладунки супротивників (гусарів, татар), які мають аналогії серед експонатів із “ворожої” зони виставки. Кольорова гама полотна (червоний, жовтий та блакитний колір) збігається з колористикою експозиції. В експозиційній зоні підлога вкрита пожовклою травою, як і на картині. “Розкидані” по ній списи, ядра, “якірці” та стріли відтворюють атмосферу бою. Картина, яка є середовищним предметом декоративного оформлення, підсвічується, що надає їй реалістичнішого вигляду.

Обабіч картини розміщені реконструкції корогв запорозьких куренів: праворуч – корогви із сіро-блакитного шовку (оригінал зберігається в Державному Ермітажі, Санкт-Петербург, Російська Федерація) та темно-палевого шовку 1772 р. (оригінал – у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького). Ліворуч – корогва Самарського куреня 1772 р. (оригінал – у Харківському історичному музеї) та прапор Б. Хмельницького (оригінал – у Військовому музеї, Стокгольм, Швеція). Для реконструкції прапорів використані дослідження М. Макаренка та матеріали, надані співробітниками Харківського історичного музею. Стяги виконані з шовку та сатину з використанням натуральних барвників. Прапори представлені так, наче вони майорять за вітром, і це надає композиції об’єму та динамічності. Корогви як експонат-акценти використані в кожному з тематичних підрозділів експозиції для збалансування їх за змістом, оскільки прапор є важливим військовим атрибутом.

Під час походу на возах перевозили зброю, боєприпаси, продукти, фураж для коней, лопати, сокири. Тому на експозиційних підводах доволіно розташовані бочки, мішки, колеса, лопати, списи, мотузки, скрині, музичні інструменти (кобза) – все це створює атмосферу бою та підтримує концепт експозиції. Перелічені предмети є середовищною експозиційною бутафорією, до якої відвідувачі мають доступ.

Запорозька артилерія презентована оригінальними гарматами середнього та малого калібру (фальконетами) відповідно до запорозької тактики ведення війни, яка ґрунтувалася на високій маневреності та максимальному використанні фактора раптовості⁹. В експозиції передбачено показ гармат, навпроти стволів яких підвішені металеві та кам’яні ядра, що “летять” у бік експозиційного “супротивника”.

Розділ I. “Запорожці”, підрозділ “Піхота”. За межами експозиційного табору, на його лівому фланзі, експонується комплекс зброї, який ілюструє вихід козаків із табору й шиккування у бойові порядки перед початком наступу. Козацьке військо, згідно з канонами західноєвропейського військового мистецтва, представлено як піхота. На полі бою запорожці шикувалися у “батовий” (тришеренговий) бойовий порядок: ведення безперервного вогню з мушкетів першої шеренги забезпечували дві інші, що готували набой¹⁰. В експозиції “батовий” порядок презентують сім мушкетів, розташованих

8 Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – С. 111–118.

9 Сас П. М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 29.

10 Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Вказ. праця. – С. 109–125.

каскадом на трьох рівнях для повноцінної демонстрації кожного предмета. Рушниці неначе продовжують напрям, заданий гострими кінцями прапорів, візуально доповнюючи загальну композицію. Навпроти дул мушкетів на різних рівнях підвішені кулі відповідного калібру. Під “батовим” комплексом експонуються порохівниці та ладівниці, ніби закріплені на козацьких поясах. Трохи позаду розташовані пістолі й бойові сокири. В цьому розділі також представлені списи, коси й шаблі; останні розміщені на різних рівнях таким чином, що вигини їхніх клинків повторюють звивистий контур прапорів. Усі описані експонати належать до середовищних.

Велика кількість холодної та вогнепальної зброї, представленої з боку супротивника, демонструє його кількісну перевагу, яку зводили нанівець захисні функції табору з возів. Це править за своєрідну ілюстрацію до слів Г. де Боплана: “... сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар”¹¹. Така фортеця на колесах ставала опорною базою для наступних військових дій.

Розділ II. “Супротивник”, підрозділ “Гусари”. Крилата гусарська кавалерія – один із найвідоміших символів Речі Посполитої, який асоціюється з могутністю її армії. В експозиції це військово-формування представлене найменшою одиницею – “почетом”, до складу якого входив товариш (його власник), “почетова” та вільна челядь. “Почетова” челядь разом із товаришами брала участь у битвах: товариші ставали у першій лаві, а челядь шикувалася “у справі” (у бойовому порядку) за ними¹². Експозиційними засобами це відображено комплексом із трьох гусарських обладунків та крил, зброї та списів, розташованих один за одним шахівницею і піднятих на висоту вершника на коні. В експозиції представлені два типи гусарських обладунків (середовищні експонати): національний тип другої пол. XVII ст. із вписаним у квадрат “мальгійським” хрестом на грудях (наданий для тимчасового експонування Львівським історичним музеєм) та презентований шоломом караценовий (у “сарматському стилі”) тип обладунку, популярний у колі шляхти часів Яна Собеського (1674–1696).

Поверх обладунків гусари носили звірині шкури. У “почетових” вони були вовчими або ведмежими, товариші ж убиралися в хутра рисей, леопардів, барсів, левів і тигрів. Якщо хутро було без плям – їх малювали¹³. Жодна з оригінальних шкур XVII–XVIII ст. не збереглася, тому для створення автентичного вигляду експозиційних “гусарів” було виготовлено три накидки з вовчого та лосиного хутра. Перший обладунок комплексу, який за сюжетом належить товаришу, вкритий “леопардовою” шкурою (бутафорією на основі вовчого хутра) на підкладці з малинового шовку; два інших – під вовчим та лосиним хутром. Шкури скріплені пряжками, що імітують дорожні метали та каміння.

Деталлю спорядження, з якою асоціюються польські гусари, є крила. В експозиції презентовані парні крила¹⁴, які чіпляли при сиділах (реконструкція у вигляді пофарбованих дерев’яних Г-подібних планок із застромленими в них гусячими перами); наспинне крило у вигляді обтягнутої шкірою дерев’яної Г-подібної планки із орлиними перами (оригінал із обладунку польського гусара, наданий на тимчасове експонування Львівським історичним музеєм) та металеві крильця, прикріплені до гусарського оригінального шолома.

Крила й хутро є експонатами-маркерами. До цієї самої категорії належать елементи гусарського спорядження – два пофарбовані в червоне гусарські списи довжиною 5 м (бутафорія з оригінальними наконечниками) з кулеподібною гардою, розташовані на рівні піхов експозиційних “гусарів”, ілюструючи кавалерійську атаку. Списи декоровані двома реконструкціями прапорців (шовкові оригінали яких кін. XVII ст. зберігаються в Музеї польської армії у Варшаві¹⁵): перший – малиново-білий, прикрашений лицарським хрестом; другий – малиновий, із лицарським хрестом між двома перехрещеними шаблями та двома зміями. Через те, що під час атаки прапорці накручувалися на спис, експозиційні прапорці презентовані в тому самому вигляді. Іноземні письменники XVII ст. зазначали, що прапорці на гусарських списках досягали 3,5–4 м і під час атаки видавали сильний і незвичний шум, а також “застилали очі ворожим коням”, що останніх лякало й вони порушували лад¹⁶.

Крім списів, на озброєнні гусарів були палаші, шаблі, бойові молоти (клевіці) й пістолі, представлені в експозиційному комплексі біля кожного обладунку як індивідуальні комплекти зброї (середовищні експонати). Оскільки за сюжетом гусари атакують, вказані предмети не демонструються в робочому стані.

Специфіка крилатих гусар як військового формування полягала не тільки в колоритному зовнішньому вигляді, а й у тактиці ведення бою. Гусарія спеціалізувалася на “проламуванні” лав ворога кавалерійською атакою. Мушкетний вогонь супротивника був малоефективним, оскільки швидкість атаки лишала мало шансів на влучення, а лати гусар навіть із мушкета пробити було важко. Найпростішим засобом, що застосовував супротивник під час атаки гусарів, було використання незручних для кінноти особливостей території та штучних перешкод¹⁷. Серед них – “іспанський козел”, реконструкція якого розділяє підрозділи “Піхота” та “Гусари”. Подібне призначення мав і табір, який, за сюжетом, зупинив

11 Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – Київ: Наукова думка; Кембридж (Мас.): Український науковий інститут, 1990. – С. 138.

12 Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів / Пер. з польс. Л. Лисенко. – Київ: Дух і літера, 2012. – С. 10.

13 Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – 2002. – № 142: Польские крылатые гусары. 1556–1775. – С. 20-21 / [Электронный ресурс]: Twirpx.com. Все для студента. – Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/373292/> (дата обращения: 21.05.2015). – Название с экрана.

14 Bocheński Zbigniew. Ze studiów nad polską zbroją husarską / [Elektroniczny zasób]: Husaria. – Tryb dostępu: <http://www.husaria.jest.pl/bochen.html> (дата визиту: 12.12.2018). – Назва з екрана.

15 Жигульский Здислав мл. Польские крылатые гусары / [Электронный ресурс]: Князья Гуф. Ваенна-гистарычны клуб. – Режим доступа: <http://www.bel-knight.com/armoury/viewarticle.php?article=9> (дата обращения: 12.12.2018). – Название с экрана.

16 Солдатенко А. Польская гусария 1500–1776 гг. / [Электронный ресурс]: Studio “Siberia”. – Режим доступа: <http://siberia-minis.7910.org/forum/showthread.php?fid=7&tid=295> (дата обращения: 12.12.2018). – Название с экрана.

17 Сікора Р. Вказ. праця. – С. 40.

гусарську атаку, про що свідчать майже встромлені у вози списи гусар.

Розділ II. “Супротивник”. Підрозділ “Лучники” присвячений особливостям військового мистецтва та озброєння татар, висвітлених експозиційними засобами. Підрозділ представлений між комплексами “Гусари” та “Сипахи й яничари”, оскільки під час спільних військових операцій саме татари наносили фронтальний удар з боку союзницької армії.

Татарське військо завдяки своїй хоробрості й витривалості, залізній дисципліні та невибагливості вважалося одним із найнебезпечніших супротивників. У XVI ст. символом кримської армії став кінний лучник. Вступати у ближній бій із супротивником, спорядженим обладунками, вогнепальною та кинковою зброєю, для легко озброєних кочівників було вкрай небезпечно. Це змушувало кримськотатарських полководців уникати рукопашних сутичок і вести динамічний кавалерійський бій на великій і середній дистанції з масованим застосуванням потужних луків “турецького типу”. Саме на такий спосіб ведення бою було орієнтовано більшість основних тактичних прийомів “вітроподібних татар”¹⁸. Серед них — “танок”, описаний С. Герберштейном: “Когда им приходится сражаться на открытой равнине, а враги находятся от них на расстоянии полета стрелы, то они вступают в бой не в строю, а изгибают войско и носятся по кругу, чтобы тем вернее и удобнее стрелять во врага. <...> Такой способ боя из-за сходства называют “пляской” <...> они заводят “пляску”, как называют ее москвиты; командир или вожатый приближается со своим отрядом к вражескому войску и, пустив стрелы, отъезжает; за ним — другой отряд, и таким образом один отряд за другим, пока первый снова не вернется вслед за последним...”¹⁹.

Воїни, які брали участь у такому “танку”, утворювали невеликі загони. “Пролітаючи” повз стрій противника, вони випускали у ворога не одну, а дві-три й більше стріл, утворюючи безперервний “дош стріл”, про який із жахом писали хроністи²⁰. В експозиції ця мить відтворена за допомогою чотирьох луків (новороби), розташованих півколом. На тятиву кожного з луків покладені три новоробні стріли. Решта стріл закріплена у повітрі, утворюючи т. зв. “зливу стріл” (наконечники стріл — оригінали XVI ст.). Описуючи траєкторію навісного польоту, вони стрімко летять на табір, встромляються у вози й зависають над головами відвідувачів. Звичайно, луки й стріли правлять за маркери підрозділу “Лучники”.

Експонатами-символами підрозділу є три “криві й довгі” шаблі, які, як зброя, асоціюються із кримськими татарами. Вони розташовані так, що імітують рублячо-ріжучі удари: зависають, описуючи кола й вісімки, відтворюючи т. зв. “танець із шаблями”. Відомо, що багато татар були неозброєні, дехто мав маслаки або дерев’яні палиці²¹. Для презентації цього факту використано новоробний маслак — кінську щелепу на палиці.

Оскільки підрозділ “Лучники” за виразністю та експонатурою помітно програє комплексам навколо нього, його візуальною домінантою (акцентом) виступає стяг, для реконструкції якого обрано татарський прапор XVII ст., що зберігається у Варшавському музеї. Навершя у вигляді півмісяця — експонат із фондів Національного заповідника “Хортиця”. Досить велике шовкове полотнище темно-фіолетового кольору ніби майорить за вітром, утворюючи тло для не досить презентабельного комплексу з луків та стріл.

Дієвою формою боротьби козаків із “танком” стало ведення масованого рушничного й гарматного вогню під захистом дерев’яних щитів возових “вагенбургів”. Оскільки з наближенням до табору степовики втрачали перевагу щодо дальності стрільби та входили в зону ураження вогнепальною зброєю, здолати такі “вогнедишні” польові укріплення за допомогою “танка” (“пляски”) було майже неможливо²².

Розділ II. Підрозділ “Сипахи та яничари” презентує дві найзнаковіші військові одиниці Османської імперії. Головною ударною силою, привілейованим і найчисленнішим елементом османської армії було кінне ополчення сипахів. Воно складалося з ленників, які отримували земельні наділи (тимари) та несли військову службу, а також споряджали воїнів завдяки доходам із цих наділів²³. Сипах (що означає “озброєний воїн на коні”) був особисто зацікавлений у збільшенні своєї земельної частки та в нових вдалих походах. Від його тривалої служби, від оцінених очевидцями подвигів і від особистої відданості султанові залежало отримання (або втрата) нових тимарів і зеаметів. Адже ідея усвідомленої як невід’ємної частини життя військової служби султанові, тіні Аллаха на Землі, пронизувала все існування турка-османа. Це було суспільство воїнів, які жили війною та заради нових воєн²⁴.

Тимарні сипахи мали витривалих та добре навчених коней, носили шолом та панцир. Їхнім озброєнням були шабля, спис,

18 Бобров Л. А. Тактическое искусство крымских татар и ногаев конца XV — середины XVII вв. // История военного дела: исследования и источники. — 2016. — Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480–2015. — Ч. II. — С. 234 / [Электронный ресурс]: История военного дела: исследования и источники. Электронное периодическое издание. — Режим доступа: <http://www.milhist.info/2016/03/28/bobrov> (дата обращения: 28.03.2016). — Название с экрана.

19 Герберштейн С. Записки о Московии: в двух томах. — Т. I: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А. В. Назаренко. — Москва: Памятники исторической мысли, 2008. — С. 401–403.

20 Бобров Л. А. Вказ. праця. — С. 240–242.

21 Литвин М. Про звичаї татар, литовців і москвитян (десять уривків) (1550) // Мемуари до історії Південної Русі. — Вип. I. (XVI ст.). — Дніпропетровськ: Січ, 2005. — С. 21.

22 Бобров Л. А. Вказ. праця. — С. 244–245.

23 Великанов В. С., Нечитайлов М. В. Структура и организация армии Османского государства (1670–1710-е гг.) / [Электронный ресурс]: Oderint dum probent. — Режим доступа: <http://rusmilhist.blogspot.com/2013/06/2010.html> (дата обращения: 27.11.2018). — Название с экрана.

24 Шеремет В. И. Становление Османской империи. XIII–XVI вв. // Новая и новейшая история. — 2001. — № 1 / [Электронный ресурс]: Vivos voco! — Режим доступа: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/TURKEY.HTM> (дата обращения: 27.11.2018). — Название с экрана.

щит, лук та стріли. Комплекс спорядження сипахів у експозиції має продемонструвати особливий майновий стан вказаного військового формування, а також усвідомлення сипахами величч власної місії. Це стає можливим завдяки архітектоніці комплексу-маркера, що імітує фігури двох сипахів, максимально підняті для відтворення посадки вершника. Комплекс містить дві кольчуги, накинуті на спеціальні металеві корсети, що надає фігурам об'єму й більшої реалістичності, два умбони – металеві частини щитів-калканів, та карбовані шоломи типу “кулах-хад”, які для підкреслення статусу власника прикрашені плюмажами з павичевого та страусового пір'я. Обабіч від постатей “сипахів” віялоподібно розташовані великі срібні порохівниці й парадні секіри; нагайка, шаблі та кинджали з оздобленими самоцвітами руків'ями. Таке композиційне рішення надає комплексу динамічності, парадності та певної легкості, а також візуально підтримує “окрилений” комплекс “Гусари”.

Військову силу кінного війська латників-сипахів вдало доповнювали яничари (“нове військо”), що перебували на повному казенному утриманні. На кін. XIV в. вони отримали загально визнану славу кращої у світі піхоти й залишалися такою майже 300 років. Яничари та сипахи разом були непереможною силою проти роз'єднаних, не надто дисциплінованих лицарів і ополченців центральноєвропейських та балканських держав. Яничари зазвичай сиділи за спинами сипахів, які мчали в атаку, й, зіскочивши із сідла, рубалися у пішому строю²⁵.

За сюжетом виставки яничари, подавши бойовий клич “гюльбанк”, вишиковуються в шеренги, кожна з яких по черзі робить кілька прицільних залпів. Вони називали це “финдик серпме” (“разсипати горішки”)²⁶ – в експозиційному просторі з дул мушкетів, що окреслюють межі підрозділу “Сипахи та яничари”, “летять” кулі (середовищні експонати). Після цього справа доходить до ближнього бою. Ця мить на виставці відтворена специфічною зброєю яничар – ятаганами (експонати-маркери), розташованими перед комплексом вершників-сипахів, але трохи нижче. В атаці яничари рухалися колоною, схожою за формою на витягнену трапецію, порядку та рівняння всередині ладу надто не дотримувалися²⁷. Тому ятагани, що імітують корпус яничар, утворюють за композицією ламану лінію, яка нагадує чотирикутник. Вони підвішені на рівні очей та найжачено спрямовані вістрям на відвідувачів. Це надає комплексові необхідної агресивності та асоціюється з переконаністю яничар у перевазі бойового братерства та відданістю своєму корпусу як сім'ї. Крім того, такий прийом дозволяє всебічно продемонструвати досить цікаве зібрання ятаганів та робить підрозділ “Сипахи та яничари” цілісним та завершеним. Сучасники часто порівнювали яничарів із російськими стрільцями: “...они держались одинакового с ними порядка в сражении и имели почти одинакия с ними преимущества”²⁸.

Розділ II. “Супротивник”. Підрозділ “Стрільці” присвячений особливостям озброєння та військової тактики піхоти Московської держави, відомої за документами як “стрельцы с пищальми”, і відповідно висвітлений експозиційними засобами. Стрілецьке військо відзначалося високою боєздатністю в морально-етичному сенсі (безумовною вірністю присязі, стійкістю на полі бою за будь-яких обставин, дисципліною) та своєю професійністю (вмінням швидко та влучно стріляти, вести залповий вогонь). Стрілець міг вести вогонь із гнотового або кремінного мушкета зі швидкістю три постріли на хвилину. Така скорострільність вважалася цілком достатньою для гладкоствольної зброї аж до кінця Наполеонівських воєн²⁹. П'ять експонованих рушниць із гнотовими та кремінними замками (експонати-маркери) уособлюють одну з шести шеренг піхотної лінії стрільців. Мушкети спрямовані у бік табору, з дул “вилітають” кулі.

Англійський дипломат Дж. Флетчер писав: “У стрельца или пехотинца нет никакого оружия, кроме ружья в руке, бердыша на спине и меча с боку”³⁰. Тож у підрозділі “Стрільці” презентовано шаблі (середовищні експонати), що зависають між рушницями, та протазани (експонати-маркери) як атрибут влади стрілецьких сотників.

Допоміжним озброєнням стрільців були списи, які використовували не тільки як зброю, а й для утворення т. зв. “іспанських” рогаток та інших загороджень, що захищали стрільців від кавалерії³¹. Для імітації “рогаток” у експозиції використані довгі піки, зафіксовані у положенні “готовності” (port pike) попереду “першої шеренги стрільців”.

Комплекс “Стрільці” складається переважно з експонатури, ідентичної з тематичним комплексом “Піхота” (Розділ I. “Запорожці”). Таким чином відбувається візуальне збалансування початку та закінчення всієї експозиції.

Аналіз виставки “Козацький табір” з погляду створення її за допомогою концептуального методу на рівні розділів, підрозділів та окремих комплексів, а також презентації в цьому контексті музейної колекції дозволяє зробити такі висновки:

– принципом організації виставки є її об'ємна подача як інсталяції, що заповнює весь експозиційний простір. Останній не превалює над експозицією, яка, своєю чергою, не сприймається окремо від архітектури об'єкта. Об'ємна подача забезпечується застосуванням такого технічного прийому демонстрації експонатів, як підвішування їх на волосіні

25 Там же.

26 История Османского государства, общества и цивилизации: в двух томах. – Т. 1: История Османского государства, общества / Под ред. Э. Ихсаноглу; Исследовательский центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В. Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – Москва: Восточная литература, 2006. – С. 287.

27 Великанов В. С., Нечитайлов М. В. Вказ. праця.

28 Записки Манштейна о России 1727–1744 / Пер. с фр. [В. В. Тимошук], с подлинной рукописи Манштейна. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1875. – С. 309 / [Электронный ресурс]. Руниверс. Логосфера. – Режим доступа: <https://www.runivers.ru/philosophy/lib/book4465/53498/> (дата обращения: 18.09.2016). – Название с экрана.

29 Писарев А. Е. Боеспособность московских стрельцов во второй половине XVII – начале XVIII вв.: дисс... канд. ист. наук. – Москва: РГГУ, 2016. – С. 17–37 / [Электронный ресурс]: Docplayer. – Режим доступа: <https://docplayer.ru/50029800-Boesposobnost-moskovskih-strelcov-vo-vtoroy-polovine-xvii-nachale-xviii-vv.html> (дата обращения: 20.12.2018). – Название с экрана.

30 Флетчер Дж. О государстве Русском / [Электронный ресурс]: Библиотека Гумер – история. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/flet/02.php (дата обращения: 27.11.2018). – Название с экрана.

31 Марголин С. Л. Вооружение стрелецкого войска // Военно-исторический сборник Государственного Исторического музея. – 1948. – Вып. XX. – С. 89.

на різних рівнях;

– оскільки експозиція “Козацький табір” подається як модель реальної події (військової битви), вона належить до типу реалістичних. Ефект реалістичності підсилюється відсутністю традиційних вітрин;

– основним прийомом експонування є ритмічна презентація експонатури. Ритмічною подачею ми називаємо чергування структурних елементів інсталяції-образу, організацію їх послідовності та групування у просторі, завдяки чому утворюється певний рисунок інсталяції. Для означеної експозиції характерні присутність кількох ритмічних ліній (поліритмія) та нерівність ритмічних фаз (завдяки насиченості підрозділів експонатами або їх характеру). Тож “Козацький табір” за способом презентації експонатури належить до виставки з нерегулярною (асиметричною) ритмічною подачею;

– відсутність чітких меж між експозиційними підрозділами (ритмічними фазами) та, як наслідок, перетікання однієї теми в іншу відбувається за рахунок створення зон із нейтральними або типовими для обох підрозділів експонатами;

– в концептуальній експозиції стала ідеологія та ієрархія музейних предметів переосмислюється. Так, якщо за авторським задумом цікавий щодо часу та техніки виконання експонат не відповідає функції концепту (маркера або символа), а, отже, не набуває емоційно-образного значення, він стає середовищним; а іноді цілком неатрактивний та невиразний предмет отримує функцію провідного. Тому в такій експозиції не має чіткого поділу на передній, другий план та тло. Все підпорядковане ідеї створення цілісного продукту – витвору експозиційного мистецтва.

Безумовно, в межах однієї статті та на прикладі однієї виставки неможливо означити всі прийоми експонування та особливості створення образної експозиції. До кожної експозиції, тим паче концептуальної, можна застосовувати нові, оригінальні прийоми дизайну та принципи побудови, що в подальшому визначає наукові пошуки автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барановська Н. Експозиційна робота у діяльності музею. – 2015. – Vol. 2, num. 1. – С. 13–17 / [Електронний ресурс]: Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2015_2_1_6 (дата звернення: 18.09.2012). – Назва з екрана.

2. Білоус Ю. Історичні аспекти виникнення та формування архітектури мистецьких центрів // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: збірник наукових праць / Харківська державна академія дизайну і мистецтв. – Харків: ХДАДМ, 1997. – С. 97–102.

3. Бобров Л. А. Тактическое искусство крымских татар и ногаев конца XV – середины XVII вв. // История военного дела: исследования и источники. – 2016. – Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480–2015. – Ч. II. – С. 210–388 / [Електронний ресурс]: История военного дела: исследования и источники. Электронное периодическое издание. – Режим доступа: <http://www.milhist.info/2016/03/28/bobrov> (дата обращения: 28.03.2016). – Название с экрана.

4. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – Київ: Наукова думка; Кембридж (Мас.): Український науковий інститут, 1990. – 256 с.

5. Великанов В. С., Нечитайлов М. В. Структура и организация армии Османского государства (1670–1710-е гг.) / [Електронний ресурс]: Oderint dum probent. – Режим доступа: <http://rusmilhist.blogspot.com/2013/06/2010.html> (дата обращения: 27.11.2018). – Название с экрана.

6. Гайдамака А. В. Новая экспозиция музея Н. А. Островского в Шепетовке: проект и его воплощение // Музейное дело в СССР: Актуальные проблемы архитектурно-художественного проектирования экспозиции исторических и краеведческих музеев. Сборник научных трудов / Центральный музей революции СССР. – Москва: [Б. и.], 1983 – С. 51–54.

7. Герберштейн С. Записки о Московии: в двух томах. – Т. I: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А. В. Назаренко. – Москва: Памятники исторической мысли, 2008. – 776 с.

8. Жигульский Здислав мл. Польские крылатые гусары / [Електронний ресурс]: Княжи Гуф. Ваєнна-гистарычны клуб. – Режим доступа: <http://www.bel-knight.com/armoury/viewarticle.php?article=9> (дата обращения: 12.12.2018). – Название с экрана.

9. Записки Манштейна о России 1727–1744 / Пер. с фр. [В. В. Тимошук], с подлинной рукописи Манштейна. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1875. – 378 с. / [Електронний ресурс]: Руниверс. Логосфера. – Режим доступа: <https://www.runivers.ru/philosophy/lib/book4465/53498/> (дата обращения: 18.09.2016). – Название с экрана.

10. История Османского государства, общества и цивилизации: в двух томах. – Т. I: История Османского государства, общества / Под ред. Э. Ихсаноглу; Исследовательский центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В. Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – Москва: Восточная литература, 2006. – 602 с.

11. Корнійчук М. Науковість і художньо-образна модель експозиції / [Електронний ресурс]: Всеукраїнська асоціація музеїв. – Режим доступа: http://vuam.org.ua/uk/704:%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D1%96_%D1%85%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8C%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%97 (дата звернення: 18.12.2018). – Назва з екрана.

12. Литвин М. Про звичаї татар, литовців і москвитян (десять уривків) (1550) // Мемуари до історії Південної Русі. – Вип. I (XVI ст.). – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – С. 10–74.

13. Марголін С. Л. Вооружение стрелецкого войска // Военно-исторический сборник Государственного Исторического музея. – 1948. – Вып. XX. – С. 85–102.

14. Мицик Ю. А., Плохий С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.
15. Орел Л. М. До питання створення наукової експозиції “Харківщина: сучасні здобутки і перспективи” // П’ятнадцяті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 155-й річниці з дня народження академіка АН України М. Ф. Сумцова (Харків, 17 квітня 2009 р.). – Харків: Оригінал, 2009. – С. 71–73.
16. Писарев А. Е. Боеспособность московских стрельцов во второй половине XVII – начале XVIII вв.: дисс... канд. ист. наук. – Москва: РГТУ, 2016. – 253 с. / [Электронный ресурс]: Docplayer. – Режим доступа: <https://docplayer.ru/50029800-Boesposobnost-moskovskih-strelcov-vo-vtoroy-polovine-xvii-nachale-xviii-vv.html> (дата обращения: 20.12.2018). – Название с экрана.
17. Поляков Т. П. Методы и технологии создания музейных экспозиций в Советской России (1918–1991) / [Электронный ресурс]: Артгид. – Режим доступа: <http://artguide.com/posts/1389?page=4> (дата обращения: 18.12.2018). – Название с экрана.
18. Поляков Т. П. Мифология музейного проектирования или Как делать музей? – 2. – Москва: РИК МК РФ, 2003. – 456 с. / [Электронный ресурс]: StudMed.ru. – Режим доступа: http://www.studmed.ru/polyakov-tp-mifologiya-muzeynogo-proektirovaniya-ili-kak-delat-muzej-2_cabfc0327c4.html (дата обращения: 18.12.2018). – Название с экрана.
19. Военно-исторический альманах “Новый солдат”. – 2002. – № 142: Польские крылатые гусары. 1556–1775. – 32 с. / [Электронный ресурс]: Twirpx.com. Все для студента. – Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/373292/> (дата обращения: 21.05.2015). – Название с экрана.
20. Салата О. О. Основы музеезнания: навчально-методичний посібник. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. – 164 с.
21. Сас П. М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 16–35.
22. Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів / Пер. з польс. Л. Лисенко. – Київ: Дух і літера, 2012. – 96 с.
23. Смирний Д. Дизайн музейної експозиції // Мистецтвознавство України: збірник наукових праць. – Київ: ПСМ АМУ; КЖД “Софія”, 2009. – Вип. 10. – С. 186–193.
24. Солдатенко А. Польская гусария 1500–1776 гг. / [Электронный ресурс]: Studio “Siberia”. – Режим доступа: <http://siberia-minis.7910.org/forum/showthread.php?fid=7&tid=295> (дата обращения: 12.12.2018). – Название с экрана.
25. Сошніков А. О. Моделирование экспозиционного образа // Науковий вісник. Серія “Філософія”. – 2016. – Вип. 47 (Ч. II). – С. 3–8.
26. Сошнікова О. М. Предметно-експозиційний простір як провідна форма музейної комунікації // VI Луцьовські читання. Сучасна музейна експозиція: вимоги часу та нові можливості (до 60-річчя заснування Пархомівського художнього музею ім. А. Ф. Луцьова). Матеріали науково-практичного семінару (Харків, 27 березня 2015 р.). – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. – С. 60–69.
27. Стрельний М. О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу “Східні слов’яни та Київська Русь”) // Український музей: збірник наукових праць / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний заповідник “Софія Київська”, Товариство археології та антропології. – Київ: Стило, 2003. – С. 28–36.
28. Тараніна Б. Особливості виставки до тижня пам’яті кримсько-татарського народу: розміщення експонатів, структура тематичної екскурсії, презентування виставки // Меморіальні музеї сьогодні: специфіка експозиційної, фондової та освітньої роботи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 16–17 листопада 2015 р.). – Львів: Растр 7, 2015. – С. 87–93.
29. Тарханов А. Профессия – музейный художник // Советский музей. – 1986. – № 3 (89). – С. 39–42.
30. Тітінюк Ю. О. Методика художнього формування сучасної музейної експозиції // Сімнадцяті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції “Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму” (Харків, 18 квітня 2011 р.). – Харків: Майдан, 2011. – С. 19–29.
31. Флетчер Дж. О государстве Русском / [Электронный ресурс]: Библиотека Гумер – история. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/flet/02.php (дата обращения: 27.11.2018). – Название с экрана.
32. Шеремет В. И. Становление Османской империи. XIII–XVI вв. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1 / [Электронный ресурс]: Vivos voco! – Режим доступа: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/TURKEY.HTM> (дата обращения: 27.11.2018). – Название с экрана.
33. Яковець І. О. Музейна експозиція: основні поняття та методи побудови // Вісник ХДАДМ. – 2011. – № 1. – С. 147–150.
34. Bocheński Zbigniew. Ze studiów nad polską zbroją husarską / [Elektroniczny zasób]: Husaria. – Tryb dostępu: <http://www.husaria.jest.pl/bochen.html> (data wizyty: 12.12.2018). – Nazwa z ekranu.

REFERENCES

1. Baranovska N. Ekspozytsiyna robota u diyalnosti muzeiu . – 2015. – Vol. 2, num. 1. – S. 13–17 / [Elektronnyi resurs]: Natsionalna biblioteka im. V. I. Vernadskoho. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2015_2_1_6 (data zvernennia: 18.09.2012). – Nazva z ekranu.
2. Bilous Yu. Istorychni aspekty vynyknennia ta formuvannia arkhitektury mystetskykh tsentriv // Tradytzii ta novatsii u vyshchiiy arkhitekturno-khudozhnii osviti: zbirnyk naukovykh prats / Kharkivska derzhavna akademiya dyzainu i mystetstv. – Kharkiv: KhDADM, 1997. – S. 97–102.
3. Bobrov L. A. Takticheskoe iskusstvo krymskikh tatar i nogaev kontsa 15 – serediny 17 vv. // Istoriya voennogo dela: issledovaniya i istochniki. – 2016. – Spetsialnyi vypusk 5. Stoyanie na reke Ugre 1480–2015. – Ch. 2. – С. 210–388. / [Elektronnyi

resurs]: Istoriya voennogo dela: issledovaniya i istochniki. Elektronnoe periodicheskoe izdanie. – Rezhim dostupa: <http://www.milhist.info/2016/03/28/bobrov> (data obrashcheniya: 28.03.2016). – Nazvanie s ekrana.

4. *Boplan H. L. de*. Opys Ukrainy, kilkokh provintsiy Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien. – Kyiv: Naukova dumka; Kembridzh (Mas.): Ukrainskyi naukovyi instytut, 1990. – 256 s.

5. *Velikanov V. S., Nechitaylov M. V.* Struktura i organizatsiya armii Osmanskogo gosudarstva (1670–1710-e gg.) / [Elektronnyi resurs]: Oderint dum probent. – Rezhim dostupa: <http://rusmilhist.blogspot.com/2013/06/2010.html> (data obrashcheniya: 27.11.2018). – Nazvaniye s ekrana.

6. *Gaydamaka A. V.* Novaya ekspozitsiya muzeya N. A. Ostrovskogo v Shepetovke: proyekt i ego voploshcheniye // Muzeynoye delo v SSSR: Aktualnye problemy arkhitekturno-khudozhestvennogo proektirovaniya ekspozitsii istoricheskikh i krayevedcheskikh muzeyev. Sbornik nauchnykh trudov / Tsentralnyi muzey revolyutsii SSSR. – M.: [B. i.], 1983 – S. 51–54.

7. *Gerbershteyn S.* Zapiski o Moskovii: v dvukh tomakh. – T. 1: Latinskiy i nemetskiy teksty. russkiye perevody s latinskogo A. I. Maleina i A. V. Nazarenko. s rannenovoverkhnemetskogo A. V. Nazarenko. – Moskva: Pamyatniki istoricheskoy mysli. 2008. – 776 s.

8. *Zhigulskiy Zdislav ml.* Polskie krylatye gusary / [Elektronnyi resurs]: Knyazhy Guf. Vayenna-gistarychny klub. – Rezhim dostupa: <http://www.bel-knight.com/armoury/viewarticle.php?article=9> (data obrashcheniya: 12.12.2018). – Nazvaniye s ekrana.

9. Zapiski Manshteyna o Rossii 1727–1744 / Per. s fr. [V. V. Timoshchuk]. S podlinnoy rukopisi Manshteyna. – Sankt-Peterburg: Tipografiya V. S. Balasheva. 1875. – 378 s. / [Elektronnyi resurs]: Runivers. Logosfera. – Rezhim dostupa: <https://www.runivers.ru/philosophy/lib/book4465/53498/> (data obrashcheniya: 18.09.2016). – Nazvanie s ekrana.

10. Istoriya Osmanskogo gosudarstva. obshchestva i tsivilizatsii: v dvukh tomakh. – T. 1: Istoriya Osmanskogo gosudarstva. Obshchestva / Pod red. E. Ikhsanoglu; Issledovatel'skiy tsentr islamskoy istorii. iskusstva i kultury (IRCICA); per. V. B. Feonovoy pod red. M. S. Meyera. – Moskva: Vostochnaya literatura, 2006. – 602 s.

11. *Korniichuk M.* Naukovist i khudozho-obrazna model ekspozytsii / [Elektronnyi resurs]: Vseukrainska asotsiatsiia muzeiv. – Rezhym dostupa: http://vuam.org.ua/uk/704:%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D1%96_%D1%85%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8C%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%97 (data zvernennia: 18.12.2018). – Nazva z ekrana.

12. *Lytvyn M.* Pro zvychai tatar, lytovtsiv i moskvytian (desiat uryvkiv) (1550) // Memuary do istorii Pivdennoi Rusi. – Vyp. I. (XVI st.). – Dnipropetrovsk: Sich, 2005. – S. 10–74.

13. *Margolin S. L.* Vooruzhenie streletskogo voyska // Voyenno-istoricheskii sbornik Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya. – 1948. – Vyp. XX. – S. 85–102.

14. *Mytsyk Yu. A., Plokhii S. M., Storozhenko I. S.* Yak kozaky voiuvaly: Istorychni rozpovidi pro zaporizke kozatstvo. – Dnipropetrovsk: Promin, 1990. – 302 s.

15. *Orel L. M.* Do pytannia stvorennia naukovoï ekspozytsii “Kharkivshchyna: suchasni zdobutky i perspektyvy” // P’iatnadsiaty Sumtsovski chytannia: materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï 155-i richnytsi z dnia narodzhennia akademika AN Ukrainy M. F. Sumtsova (Kharkiv, 17 kvitnia 2009 r.). – Kharkiv: Oryhinal, 2009. – S. 71–73.

16. *Pisarev A. E.* Boyesposobnost moskovskikh streltsov vo vtoroy polovine 17 – nachale 18 vv.: diss... kand. ist. nauk. – Moskva: RGGU. 2016. – 253 s. / [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <https://docplayer.ru/50029800-Boesposobnost-moskovskikh-strelcov-vo-vtoroy-polovine-xvii-nachale-xviii-vv.html> (data obrashcheniya: 20.12.2018). – Nazvaniye s ekrana.

17. *Polyakov T. P.* Metody i tekhnologii sozdaniya muzeynykh ekspozitsiy v Sovetskoy Rossii (1918–1991) / [Elektronnyi resurs]: ARTGID. – Rezhim dostupa: <http://artguide.com/posts/1389?page=4> (data obrashcheniya: 18.12.2018). – Nazvanie s ekrana.

18. *Poliakov T. P.* Mifologiya muzeinogo proektirovaniya ili Kak delat muzey? – 2. – Moskva: Izdanie RYK MK RF, 2003. – 456 s. / [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.studmed.ru/polyakov-tp-mifologiya-muzeynogo-proektirovaniya-ili-kak-delat-muzey-2_ca6fc0327c4.html (data obrashcheniya: 18.12.2018). – Nazvanie s ekrana.

19. Voenno-istoricheskii almanakh “Novyi soldat”. – 2002. – No 142: Polskie krylatye gusary. 1556–1775. – 32 s. / [Elektronnyi resurs]: Twirpx.com. Vse dlia studenta. – Rezhim dostupa: <https://www.twirpx.com/file/373292/> (data obrashcheniya: 21.05.2015). – Nazvaniye s ekrana.

20. *Salata O. O.* Osnovy muzeieznastva: navchalno-metodychnyi posibnyk. – Vinnytsia: TOV “Nilan-LTD”, 2015. – 164 s.

21. *Sas P. M.* Artyleriiia u Khotynskiy bytvi 1621 r. // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2011. – № 6. – S. 16–35.

22. *Sikora R.* Z istorii polskykh krylatykh husariv / Per. z pols. L. Lysenko. – Kyiv: Dukh i litera, 2012. – 96 s.

23. *Smyrnyi D.* Dydzain muzeinoï ekspozytsii // Mystetstvoznavstvo Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats – Kyiv: IPSM AMU; KZhd “Sofia”, 2009. – Vyp. 10. – S. 186–193.

24. *Soldatenko A.* Polskaya gusariya 1500–1776 gg. / [Elektronnyi resurs]: Studio “Siberia”. – Rezhim dostupa: <http://siberia-minis.7910.org/forum/showthread.php?fid=7&tid=295> (data obrashcheniya: 12.12.2018). – Nazvaniye s ekrana.

25. *Soshnikov A. O.* Modeliuvannia ekspozytsiinoho obrazu // Naukovyi visnyk. Seriia “Filosofia”. – 2016. – Vyp. 47 (Ch. II.). – S. 3–8.

26. *Soshnikova O. M.* Predmetno-ekspozytsiinyi prostir yak providna forma muzeinoï komunikatsii // 6 Lunovskiy chytannia Suchasna muzeina ekspozytsiia: vymohy chasu ta novi mozhlyvosti (do 60-richchia zasnuvannia Parkhomivskoho khudozhooho muzeiu im. A. F. Lunova). Materialy naukovykh-praktychnoho seminaru (Kharkiv, 27 bereznia 2015 r.) – Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2016. – S. 60–69.

27. *Strelnyk M. O.* Istorychni dosvid ekspozytsiinoï roboty Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy (na materialakh rozdilu

“Skhidni sloviany ta Kyivska Rus”) // Ukrainskyi muzei. Zbirnyk naukovykh prats / Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Natsionalnyi zapovidnyk “Sofiia Kyivska”, Tovarystvo arkeolohii ta antropolohii. – Kyiv: Stylos, 2003. – S. 28–36.

28. *Taranina B.* Osoblyvosti vystavky do tyzhnia pamiaty krymsko-tatarskoho narodu: rozmishchennia eksponativ, struktura tematychnoi ekskursii, prezentuvannia vystavky // Memorialni muzei smohodni: spetsyfika ekspozytsiinoi, fondovoi ta osvithnoi roboty: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii (Lviv, 16–17 lystopada 2015 r.). – Lviv: Rastr 7, 2015. – S. 87–93.

29. *Tarkhanov A.* Professiya – muzeynyi khudozhnik // Sovetskiy muzey. – 1986. – № 3(89). – S. 39–42.

30. *Titiniuk Yu. O.* Metodyka khudozhniho formuvannia suchasnoi muzeinoi ekspozytsii // Simnadtsiati Sumtsovski chytannia: Materialy naukovoï konferentsii “Komunikatsiinyi pidkhid u muzeiniy spravi yak vidpovid na potreby sotsiumu” (Kharkiv, 18 kvitnia 2011 r.). – Kharkiv: Maidan, 2011. – S. 19–29.

31. *Fletcher Dzh.* O gosudarstve Russkom / [Elektronnyi resurs]: Biblioteka Gumer – istoriya. – Rezhim dostupa: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/flet/02.php (data obrashcheniya: 27.11.2018). – Nazvaniye s ekrana.

32. *Sheremet V. I.* Stanovleniye Osmanskoy imperii. 13–16 vv. / [Elektronnyi resurs]: Novaya i noveyshaya istoriya. – Rezhim dostupa: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/TURKEY.HTM> (data obrashcheniya: 27.11.2018). – Nazvaniye s ekrana.

33. *Yakovets I. O.* Muzeina ekspozytsiia: osnovni poniattia ta metody pobudovy // Visnyk KhDADM. – 2011. – № 1. – S. 147–150.

34. *Bocheński Zbigniew.* Ze studiów nad polską zbroją husarską / [Elektroniczny zasób]: Husaria. – Tryb dostępu: <http://www.husaria.jest.pl/bochen.html> (data wizyty: 12.12.2018). – Nazwa z ekranu.